

Criminaliteit en Rechtshandhaving: Een kritiek van de begrensde rede

Dr. J. A. Michon

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
gewoon hoogleraar in de criminaliteit en rechtshandhaving
aan de Rijksuniversiteit Leiden op vrijdag 15 april 1994

*Mijnheer de Rector,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Het College van Bestuur van deze universiteit heeft in zijn wijsheid besloten mijn leeropdracht te omschrijven als criminaliteit en rechtshandhaving. Ik mag U dus vertellen—ik noem maar een voorbeeld—hoe U een huis kunt verkopen via een reeks paulianeuze transacties met familieleden, strolieden en een vage BV op de Antillen, zó dat de schuldeisers in uw faillissementen het nakijken hebben, om over de onschuldige koper maar niet te spreken. Ik weet daar inderdaad alles van!

De Minister van Justitie heeft destijds zijn bezorgdheid over deze omschrijving geuit.¹ Ondanks mijn aandringen heeft het College echter geweigerd de leeropdracht in te perken tot onderzoek van criminaliteit en rechtshandhaving. Ik zie het nu maar zo: het College heeft met mijn benoeming het onderwijs in de criminaliteit op universitair niveau willen brengen, om aldus de zich pijlsnel uitbreidende hogescholen voor de criminaliteit—de strafgevangenen—de wind uit de zeilen te nemen.

Vandaag zal ik mij niettemin beperken tot het *onderzoek* van criminaliteit en rechtshandhaving. In het bijzonder wil ik het meta-theoretisch kader aan de orde stellen waarin dit onderzoek naar mijn overtuiging geplaatst dient te worden.

Het onbehagen in de criminologie

De criminologie staat op de drempel van de 21ste eeuw en dat zullen we weten! Hele boeken en tijdschriftafleveringen zijn al gewijd aan de vraag hoe het de criminologie dan zal vergaan.² Maar die publicaties gaan vaker over de vraag hoeveel criminaliteit er over 10 of 20 of 50 jaar zal zijn dan over de vraag hoe de criminologie zich als empirische wetenschap in de komende decennia zal ontwikkelen. De vraag stellen is dus nog niet haar beantwoorden.

Op het eerste gezicht schiet de criminologie in haar huidige vorm tekort op drie belangrijke punten. In de eerste plaats wordt criminaliteit bestudeerd door onderzoekers met zeer uiteenlopende achtergronden. Maar deze onderzoekers blijken dikwijls niet in staat de te onderzoeken problemen op een samenhangende wijze te formuleren. Vaak begrijpen ze niet eens wat hun collega in de belendende kamer bedoelt. Daarmee lijken zij op de vijf blindemannen uit het sprookje die ieder een ander deel van de olifant betasten maar niet in staat blijken zich een indruk van het gehele dier te vormen.

Het tweede probleem waar de huidige criminologie mee worstelt is een gebrek aan richting. Zonder een gemeenschappelijk theoretisch kader is het moeilijk vast te stellen welke kant het met het onderzoek uitgaat. Soms is het zelfs moeilijk vast te stellen of het wel een kant uitgaat, vooral als we letten op het ontstaan van allerlei recente onderzoekstradities die hun wetenschappelijke antecedenten als een *appellation d'origine contrôlée* met zich meedragen, zoals daar zijn Recht en Economie, Recht en Psychologie, of Recht en Samenleving. Daardoor lijkt de criminologie ook wat op de ridder zonder vrees of blaam die zijn ros bestijgt en vervolgens naar alle kanten tegelijk wegstuift om de draak te verslaan.

In de derde plaats blijken onderzoeksresultaten vaak weinig indruk te maken op de voor misdaadbestrijding en rechtshandhaving verantwoordelijke autoriteiten. Niet zo vreemd wanneer de onderzoekers over elkaar heenvallen op een manier die in Fawly Towers geen slecht figuur zou slaan.

Zulke indrukken dringen zich overigens niet alleen op aan de buitenstaander. Ook criminologen zelf is het onbehaaglijk te moede.³ Zo vroeg de Australische criminoloog John Braithwaite, zich onlangs af "why criminology has failed to build sophisticated theories on the foundations of its banalities."⁴ Misschien als reactie op dit onbehagen wordt er nu al enige tijd veel aandacht geschonken aan integratieve theorievorming in de criminologie. Soms leidt dat tot merkwaardige reacties waarvan niet duidelijk is welk wetenschappelijk belang zij dienen. Zo schrijft Travis Hirschi— toch niet de eerste de beste in dit veld:

Oppositionele theoretici moeten het degenen die de gangbare mening willen handhaven niet gemakkelijk maken. Zij moeten, integendeel, te allen tijde blind zijn voor de zwakheden van hun eigen positie en deze koppig verdedigen. En bedenk wel, er valt niets te lachen!⁵

De vraag is welke wegen ons ter beschikking staan om, geïntegreerd en wel, de komende eeuw met vertrouwen—en lachend—tegemoet te kunnen zien. Laten we eerst eens nagaan wat er zoal onder integratie wordt verstaan.

Integratie

Integratie treffen we vooral aan in twee varianten, een ontologische of sterke variant en een pragmatische of zwakke variant. Ik zal beide kort toelichten en verwerpen om de goede reden dat er nog een derde, wetenschapsfilosofisch beter gefundeerde, integratiestrategie is. Deze duid ik aan als epistemologische integratie.

Onder sterke integratie versta ik pogingen om de met criminaliteit en rechtshandhaving samenhangende verschijnselen te behandelen alsof zij universeel geldig zijn. Sterke integratie berust op reductionisme; biologisch reductionisme waar sociale factoren herleid worden tot aangeboren individuele eigenschappen, en sociologisch reductionisme als men aan sociale factoren een oorzakelijke rol toekent. Geen van deze twee benaderingen heeft tot op heden veel universeel geldige feiten over criminaliteit en rechtshandhaving aan het licht gebracht. Sterke integratie is dan ook een doodlopende straat voor de criminologie. Zo concludeert de reeds genoemde Braithwaite:

De algemene overtuiging van de laatste decennia lijkt juist: misdaad is zo'n diffuse categorie, en individuele verschillen tussen delinquenten zijn zo groot, dat algemene verklaringen als fantasieën beschouwd moeten worden.⁶

Daarentegen laat zwakke integratie zich niet uit over de diepste betekenis van het fenomeen misdaad. Zwakke integratie gaat er gewoon van uit dat samengang en richting in het onderzoek vooral gediend zijn met creatief management van multidisciplinaire projecten. Onderzoeksprioriteiten worden het best gekozen door vakspecialisten die erkenning genieten binnen hun eigen discipline en die bovendien de taal van de beleidsmaker spreken want intensieve contacten tussen wetenschap en praktijk zijn essentieel. Maar in deze zwakke vorm leidt integratie niet tot samenhangende, cumulatieve kennis over de onderzochte verschijnselen. Pragmatische integratie geeft geen richting en helpt niet de juiste vragen te stellen. Evenmin geeft zij de garantie dat onderzoeksresultaten in de praktijk toegepast zullen worden.

De conclusie luidt dat geen van beide integratiestrategieën voldoet. Men zou kunnen zeggen dat de een te aanmatigend is en de ander niet aanmatigend genoeg. Er is echter nog een derde optie die ik hiervoor epistemologische integratie heb genoemd. Deze berust op de opvatting dat om het gedrag van mensen te kunnen

verklaren gelijktijdig drie aspecten in ogenschouw genomen moeten worden: systeemarchitectuur, systeemfunctie, en bedoeling of intentie.

Vanuit het gezichtspunt van de systeemarchitectuur kijken we naar de hardware van een systeem, dat wil zeggen de fysische of fysiologische eigenschappen. Vanuit het perspectief van de systeemfunctie kijken we naar software, de perceptieve en cognitieve functies, het leerproces, of de invloed van emoties. Het intentionele gezichtspunt tenslotte biedt ons zicht op de doelmatigheid of de rationaliteit van een systeem. We noemen een systeem rationeel als we kunnen vaststellen dat het een doel heeft en dat het bij iedere stap op weg naar dat doel telkens de voorkeur geeft aan de meest geschikte mogelijkheid die het onder de gegeven omstandigheden tot zijn beschikking heeft.

Van epistemologische integratie is sprake als de verklaring van een verschijnsel tegelijk en in onderling verband vanuit alle drie gezichtspunten geschiedt. Daarbij is reductie niet toegestaan: begrippen behorend bij het ene gezichtspunt kunnen niet ongestraft gebruikt worden in de context van een ander gezichtspunt.⁷ Waar dat toch gebeurt ontstaan paradoxen en cirkelredeneringen, en tautologieën zoals ‘intelligentie is wat intelligentietests meten’ of de in het licht van het thema criminaliteit en rechtshandhaving bijzonder illustratieve samenvatting van de populaire zelfcontrole-theorie van Gottfredson en Hirschi: ‘geringe zelfcontrole veroorzaakt geringe zelfcontrole.’⁸

Interpretatiecontext: de begrensde rede

Voor epistemologische integratie is een toepasselijke interpretatiecontext nodig, een betekenis kader waarin we de verschillende theorieën en empirische resultaten over criminaliteit en rechtshandaving kunnen plaatsen en vergelijken. Ik poneer dat het principe van de begrensde rationaliteit (bounded rationality), 50 jaar geleden geformuleerd door Herbert Simon die daarvoor in 1978 de Nobelprijs ontving als zodanig een voldoende uitgangspunt vormt.⁹ Maar, wat houdt begrensde rationaliteit precies in?

Met cognitieve systemen, daaronder begrepen mensen, bedoelen we systemen die in een gegeven situatie handelen op grond van een symbolische voorstelling van die situatie. Zij beslissen tot een actie op grond van een afweging van de voor- en nadelen van alle mogelijkheden die zij zien. Als ze daarbij altijd de mogelijkheid kiezen die ze het meest profijtelijk achten—de luidste autoradio of de veiligste vacantiereis naar Caïro—dan handelen ze zuiver rationeel. Zuivere rationaliteit is echter alleen weggelegd voor abstracte systemen. Ieder materieel cognitief systeem is daarentegen noodzakelijk onderworpen aan restrictieve voorwaarden die het gedrag en de rationaliteit ervan begrenzen.¹⁰ Mensen van vlees en bloed kennen zulke beperkingen als de snelheid waarmee het zenuwstelsel signalen kan doorgeven (een

fysiologische beperking), de capaciteit van het geheugen (een functionele beperking), en de betrouwbaarheid van informatie, bijvoorbeeld over een bedrijf waarbij men een commissariaat bekleedt (een intentionele beperking).

De betekenis van het principe van de begrensde rede voor de criminologische theorievorming laat zich illustreren met de rationele-keuze benadering die zich in de laatste jaren enige populariteit heeft verworven onder criminologen. Interessant zijn in dit verband twee recente afleveringen van het Tijdschrift voor Criminologie waarin verklaarde voor- en tegenstanders van de rationele-keuze benadering aan het woord komen.¹¹ Daaruit blijkt dat er enkele wijdverbreide misvattingen over deze theorie bestaan.

De eerste is dat zuiver rationeel handelen altijd profijtmaximalisatie tot doel zou hebben. Talloze andere oogmerken zijn evenwel denkbaar. Men kan bijvoorbeeld ook proberen zo weinig mogelijk spijt te krijgen van beslissingen. Of men kan volstaan met satisficing, een tweede door Herbert Simon geformuleerd principe, waarbij men altijd de eerste optie kiest die een vooraf gedefinieerd bevredigingsniveau overschrijdt. Er is substantiële evidentie dat individuen en organisaties zich in het algemeen meer als 'satisficers' opstellen dan als 'maximizers'. Bij deze alternatieven is er geen sprake van maximaal profijt maar toch kunnen we deze keuzestrategieën wel degelijk als (perfect) rationeel beschouwen.

Het tweede misverstand komt voort uit de reductie van het begrip rationaliteit zelf van het intentionele naar het functionele niveau, alsof de rationele-keuzetheorie iets zou zeggen over de processen die zich in het hoofd van de misdadiger afspelen. Zo verwerpt de criminoloog Rutenfrans de theorie, wat zijn goed recht is. Maar hij doet dit op grond van overwegingen waaruit blijkt dat hij slachtoffer van het misverstand is. Hij keert zich namelijk uitdrukkelijk

... tegen de notie dat crimineel gedrag het resultaat kan zijn van een bewuste en verstandelijke keuze op grond van een afweging van voor- en nadelen waarbij de voordelen, objectief gezien, groter zijn dan de nadelen... Het wekt op zijn minst een verkeerde indruk om gedrag dat meer wordt vertoond door mensen met een lage dan een hoge intelligentie te verklaren als het resultaat van een verstandelijke keuze.¹²

Ook Bruinsma en Van de Bunt, die de theorie een veel warmer hart toedragen, betogen dat

... de rationele keuzebenadering volkomen terecht benadrukt dat (ook) het plegen van misdrijven een gedragskeuze is, waaraan een bewuste besluitvorming vooraf gaat.¹³

Maar deze opvatting is niet juist. Er is geen enkele reden om te veronderstellen of te eisen dat aan een rationele keuze noodzakelijk 'verstandelijke' of 'bewuste' cognitieve processen ten grondslag zouden moeten liggen. De vraag of een cognitief systeem rationeel lijkt dan wel 'echt' rationeel is doet eenvoudig niet terzake.

Wellicht is de heersende verwarring een gevolg van feit dat de begrenzing van de rationaliteit vooral is onderzocht in situaties waarin geen sprake is van sociale interacties: de wereld van het schaakbord, het breukrekenen en de thermodynamica. Onbeantwoord bleef de vraag in hoeverre het model van de mens als begrensd rationele verwerker van kennis kan worden uitgebreid naar een algemeen model van de mens als sociaal wezen. Inmiddels is deze vraag beantwoord door Kathleen Carley en Allen Newell.¹⁴ Hun model voor de 'social agent' breidt het oorspronkelijke mensverlaten wereldbeeld van de begrensd rationele actor uit met representatieschema's voor achtereenvolgens multi-actor situaties, 'real time' interacties, sociale structuren (zoals klassen en standen), sociale doelstellingen (zoals samenwerking), en cultuur-historische voorwaarden (zoals religie of etiquette). Elk van deze toegevoegde schema's vergroot het sociale gehalte van het wereldbeeld van de sociale actor, en daarmee het realisme van het model.

Jeugdcriminaliteit

Om het hiervoor geschetste kader te illustreren kies ik de jeugdcriminaliteit. Ik heb daarvoor diverse goede redenen. De eerste is dat het onderwerp de samenleving tot diep in de volgende eeuw zal blijven bezighouden. Een tweede reden is dat jeugdcriminaliteit ons een blik gunt op het ontstaan van crimineel gedrag. De derde reden is dat zich juist nu een uitnemend voorbeeld aandient. Het onderzoek naar 'human development and antisocial behavior' van de psychologe Terrie Moffitt en haar groep aan de University of Wisconsin is een researchprogramma om jaloers op te zijn: het is vruchtbaar, epistemologisch integratief en men herkent de begrensde rationaliteit als interpretatiecontext.¹⁵

Als groep vertonen kinderen, hoofdzakelijk jongens, vanaf omstreeks 10 jaar gemiddeld een sterke toename van anti-sociale en criminele gedragingen. Een piek wordt bereikt omstreeks het 18e levensjaar. Dan begint een geleidelijke afname en slechts een kleine groep zet wat dan een criminele carrière is geworden voort na het 25ste levensjaar. De kinderen die deel uitmaken van deze groep, samen zo'n 5 procent van de gehele leeftijdsgroep, kunnen worden beschouwd als persistente delinquenten (life-course persistent delinquents). Op zeer jeugdige leeftijd vertonen ze dikwijls al ernstige vormen van antisociaal en crimineel gedrag. Als groep zijn zij verantwoordelijk voor ongeveer de helft van alle door jeugdigen gepleegde delicten. De anderen, meer dan 90 procent van de leeftijdsgroep, kunnen worden aangemerkt als adolescentiegebonden delinquenten (adolescence-limited delinquents). Hun probleemgedrag begint rond het elfde levensjaar of zelfs later. Ze hebben zelden een antisociaal verleden, beperken zich tot een klein aantal delicten die voor een belangrijk deel geïnspireerd zijn door autoriteitsconflicten. In het algemeen lopen de

criminele activiteiten snel terug vanaf 18- of 19-jarige leeftijd. Tot zover de demografische feiten.

Nu de theorie. Allereerst treft de architectuur van de persistente delinquenten. Zij vertonen gemeenlijk neuropsychologische problemen, vaak marginaal maar wel in staat om de functionele ontwikkeling van het kind in een ongewenste richting te sturen.¹⁶ Vaak ziet men een karakteristiek gedragspatroon dat ADDH (Attention Deficit Disorder with Hyperactivity) genoemd wordt. Karakteristiek voor ADDH zijn gebrek aan concentratievermogen en een onbeheerst en onbeheersbaar gedrag dat ouders en opvoeders voor grote problemen stelt. Dit heeft tot gevolg dat het kind geleidelijk maar onafwendbaar een deficiënt wereldbeeld opbouwt waardoor het later niet goed kan inspelen op de eisen die een doorsnee sociale omgeving stelt. De normale adaptieve gedragsmechanismen—zoals reageren op de heersende omstandigheden, zoeken van omstandigheden waarbinnen je (sociale) vaardigheden het best tot hun recht komen, of uitlokken van omstandigheden waarvan je zeker weet dat je ze aan kunt—worden als gevolg hiervan gebrekkig aangestuurd. Dit uit zich vervolgens bijvoorbeeld in geringe zelfbeheersing, een neiging tot algemene deviantie en in samenhang daarmee een breed spectrum van criminele activiteiten.¹⁷

Anders staat het met het adolescentiegebonden antisociaal gedrag dat door veel jongeren tussen 11 en 25 jaar wordt vertoond. Aan dit gedrag, waarvan men overigens frequentie en ernst vooral niet moet onderschatten, ligt een totaal ander mechanisme ten grondslag. Antisociaal gedrag begint bij deze jongeren relatief laat en alles wijst op een relatief normale ontwikkeling. Er lijkt, met andere woorden, weinig aanleiding te zijn om de oorzaken voor adolescentiegebonden delinquentie te zoeken in de architectuur of in functionele defecten. Zulk gedrag is veeleer het gevolg van een volwassenheidslacune: terwijl biologische rijpheid in onze cultuur steeds vroeger optreedt, is het tijdstip waarop jongeren een serieuze rol in de samenleving kunnen gaan spelen voortdurend verder uitgesteld naar leeftijden die liggen boven de 20 of zelfs 25 jaar. In de tussenliggende jaren ontbreken serieuze rolmodellen waarvan de nabootsing de gewenste status kan verwezenlijken, althans symboliseren. De persistent antisociale leeftijdgenoten zijn eigenlijk de enig zichtbare en bereikbare rolmodellen: zij hebben de centen, de lef, en de contacten. En de samenleving neemt hen bloedserius: zij zijn het tenslotte die er in slagen de Mobiele Eenheid in het geweer te brengen! Om die redenen vinden ze navolging van de anderen, hoewel ze in het algemeen niet populair zijn bij hun leeftijdsgenoten en geen diepere sociale bindingen weten op te bouwen. Tot zover de theorie.

Als voorbeeld van epistemologische integratie komt deze theorie op het volgende neer. De persistente delinquent is onderworpen aan een combinatie van architecturale en functionele invloeden die cumulatief leidt tot een beperkt gedragsrepertoire dat ontoereikend is om adequaat in te spelen op de eisen van de omgeving. Dit is een functioneel defect dat buitengewoon grote en diepgewortelde restricties oplegt aan de rationaliteit van het gedrag. Adolescentiegebonden criminaliteit daarentegen is een

intentioneel conflict dat ontstaat ondanks een adequaat gedragsrepertoire—misschien zelfs als gevolg daarvan—in een wereld waarin een belangrijke bestaansrechtvaardiging, namelijk voor vol aangezien worden, niet gerealiseerd kan worden binnen de gangbare maatschappelijke kaders.

Uit dit onderzoeksprogramma rolt een ganse rij van conclusies en aanbevelingen voort—voor samenhangend en gericht onderzoek, en voor doeltreffend beleid. Ik noem er slechts één, maar die moet ons dan ook aan het denken zetten. Een belangrijk deel van de criminaliteit van jongeren moet niet als deviant gedrag beschouwd worden maar als normgedrag. Adolescentiegebonden antisociaal gedrag behoort klaarblijkelijk in onze samenleving tot de normale ontwikkelingsgang van aangepaste, goed gesocialiseerde jongeren op zoek naar een verantwoordelijke positie die zij niet aan bejaardenhulp of huiswerkmaken kunnen ontlenuen.

Complexiteit en de begrensde rede

Het principe van de begrensde rationaliteit biedt een interpretatiecontext voor integratieve theorievorming. Het biedt bovendien een formeel en een praktisch kader voor de studie van het gedrag van cognitieve systemen. Voor zover het de criminaliteit betreft heeft mijn beschouwing over de theorie van Moffitt cum suis dat hopelijk voldoende geïllustreerd. Thans wil ik het hebben over de ramificaties voor de rechtshandhaving.

Een cognitief systeem dat zich wil handhaven in een complexe dynamische omgeving moet in staat zijn deze omgeving te beheersen om aldus overbelasting van zijn beperkte vermogens te voorkomen. Daarnaast neemt het begrip controle in de strafrechtstheorie en in de criminele politiek van oudsher een centrale plaats in. Ik kies daarom het begrip controle als illustratie en wel in de moderne, ruime betekenis van complexiteitsbeheersing. Deze opvatting van controle drukt ons met de neus op het simpele feit dat wanneer wij kennis dragen van N elementaire feiten, het aantal mogelijke verbanden tussen die feiten 2^N bedraagt. Ik bespaar U de getallen, maar het komt erop neer dat iedere tien elementaire feiten die ik extra aan een kennisbestand toevoeg het aantal mogelijke verbanden 1000 maal zo groot maken. Kennis is niet alleen macht, kennis is ook in hoge mate explosief!

Menselijk gedrag berust in belangrijke mate op kennis van de omstandigheden en hoe groter die kennis, des te meer mogelijkheden mensen ontdekken. Ziedaar het complexiteitsprobleem: naarmate emancipatie en ontwikkelingspeil van de gemiddelde bevolking toenemen zal die gemiddelde bevolking meer mogelijkheden zien om zich te doen gelden en zij zal deze ook willen realiseren.¹⁸ Bezien vanuit het standpunt van een overheid die emancipatie hoog in het vaandel voert moet dit natuurlijk worden toegejuicht. Aan de andere kant betekent een rijker gedrags-

repertoire onvermijdelijk ook een lastiger bevolking. Immers, wie denkt dat zij rechten heeft zal er vroeg of laat op willen staan!

Nu houdt een rechtgeaarde overheid die streeft naar complexiteitsbeheersing maar matig van lastige burgers, ook de meest democratische overheid. Zij zal daarom trachten afwijkend gedrag af te remmen, althans te ontmoedigen. Bij het handhaven van deze status quo wordt zij geholpen door de bestaande instituties, niet in de laatste plaats het recht. De consequenties van deze speciale instrumentele rol van het recht zijn op overtuigende wijze geschetst door 't Hart in zijn essay *Recht als schild van Perseus*.¹⁹ Naarmate de fantasie van de steeds ontwikkelder—en steeds berekenender—burger toeneemt wil de overheid paal en perk stellen aan de ongebreidelde tenuitvoerlegging van die fantasie door het uitvaardigen van steeds meer en steeds verfijnder regels. Niet slechts het aantal en de complexiteit van de regels nemen toe, maar geleidelijk gaan ook de samenhang en de eenduidigheid verloren, aldus 't Hart. Bijgevolg wordt het voor de burger steeds moeilijker zich aan de regels te houden. Immers, als het rechte pad geen zijstappen meer toelaat dan is de mens noodzakelijkerwijs geneigd tot alle kwaad: aan de noordpool leiden alle wegen naar het zuiden.

In een samenleving waar de regelgeving dergelijke knellende vormen aanneemt zal vroeg of laat een herbezinning op de grondslagen van het rechtsstelsel onvermijdelijk blijken. Zo'n herbezinning lijkt in volle gang en dat leidt tot uiteenlopende suggesties—'back to basics', méér regelgeving, de situatiegebonden toepassing van rechtsregels ('s nachts door rood, bijvoorbeeld)—en tot allerlei vormen van politiek geïnspireerd wapengekletter. Omdat ze gericht zijn op beperking van gedrag doen deze oplossingen echter geen recht aan de pluriformiteit die het gevolg is van toenemend besef van gedragsmogelijkheden bij de burger.

Er zijn er twee scenario's die dat wel doen; het ene biedt een juridisch, het andere een psychologisch perspectief. Beide zoeken ze naar onderliggende maatschappelijke structuren met een groot generatief vermogen. Met deze term duiden we handelingssystemen aan die met een minimum aan regels—en dus een minimum aan controle—een maximum aan gedragsvormen kunnen voortbrengen. De menselijke taal, het schaakspel, Lego-bouwstenen, en de klassieke mechanica zijn voorbeelden van systemen met een groot generatief vermogen.

Het eerste scenario treffen we aan in de eerdergenoemde studie van 't Hart. Het is gebaseerd op het inzicht dat een belangrijk aspect van de rechtsbescherming in onze pluriforme samenleving moet zijn de bescherming van het "onderdrukte weten," dat wil zeggen van "de mogelijkheid van andere visies op de werkelijkheid, van andere interpretaties."²⁰ Dit moet volgens de auteur gewaarborgd worden door deregulatie om de voortschrijdende verstarring van het maatschappijbeeld tegen te gaan, en door bevordering van een juridisch pluralisme waarin het individu kan deelnemen aan het maatschappelijk leven

... als rechtssubject, waarbij die rechtssubjectiviteit wordt opgevat als het juridisch statuut dat aan het individu is verleend om het gedeeltelijk af te schermen voor machtsuitoefening.²¹

Kan men deze aanpak opvatten als het scheppen van handelingsruimte binnen de grenzen van de bestaande maatschappelijke structuren en het bestaande recht, van een totaal andere aard is het door de Japanse fysicus en psycholoog Masanao Toda voorgestelde scenario. Toda stelt dat menselijke activiteit in een voortdurend versnellend tempo sociale 'energie' produceert en dat technische en maatschappelijke structuren in staat moeten zijn om deze energie te absorberen. Hij is echter van mening dat

... er symptomen zijn die erop wijzen dat sociale systemen in de toekomst kunnen falen, niet als gevolg van corruptie of conflicten, maar omdat zij eenvoudig niet berekend zijn op de enorme hoeveelheden [overtollige] energie in onze overspannen samenleving. Een van deze symptomen is het nadrukkelijk aanwezige gevoel van nutteloosheid bij de jongere generatie, hetgeen wijst op het ontbreken van ideologieën of overtuigingen die sterk genoeg zijn om die [overtollige] energie te absorberen.²²

Er dreigt, aldus Toda, een "social meltdown" en om die te voorkomen moet de samenleving een uitlaat zoeken voor deze overmaat aan vrije energie.

Deze twee scenario's tesamen vormen, dunkt mij, een zinvol programma om de 21ste eeuw mee in te gaan: het scheppen van nieuwe mogelijkheden voor de binding van overtollige sociale energie die tevens de betrokkenen behoedt tegen inbreuken op de rechtssubjectiviteit. Dat vereist het ontwerpen van een maatschappelijke structuur met een zodanig groot generatief vermogen dat de pluriforme, dynamische maatschappelijke werkelijkheid tot haar recht kan komen zonder overmaat aan regelgeving.

De informatisering van de samenleving biedt daartoe ruimschoots aanknopingspunten—goede en slechte. Het spectrum van mogelijkheden tot complexiteitsbeheersing krijgt geleidelijk gestalte door de onstuitbare ontwikkeling van de informatietechnologie die alles wat in beginsel controleerbaar is ook controleerbaar maakt. De informatisering heeft diepgaande en vooralsnog slecht te peilen consequenties voor de samenleving, goede en kwade. Voorshands zien we een ongemeen agressieve 'technology push': de elektronische snelweg is in aantocht terwijl de samenleving, bij wijze van spreken, voorzichtig bezig is te leren fietsen. We mogen slechts hopen dat het mogelijk zal blijken de complexiteit van deze ontwikkeling ook te beheersen. Dat kan slechts langs de weg van een buitengewoon integratieve inspanning, waarbij naast alle ethische, juridische, sociale, ook de psychologische implicaties zorgvuldig doordacht moeten worden. Maar zover is het nog niet, zoals uit de volgende, enigszins speculatieve overweging moge blijken.

Het begrip controle vinden we in zijn meest uitgesproken technische vorm belichaamd in het Panopticon, de perfecte gevangenis ontworpen door de Britse filosoof Jeremy Bentham, nu precies twee eeuwen geleden.²³ Hoewel het Panopticon nimmer gebouwd is, heeft het wel wereldwijd model gestaan voor de moderne gevangenis waarin niet de opsluiting van de gevangene tout court centraal staat, maar de controle over diens doen en laten: in het Panopticon wordt de gedetineerde letterlijk tegen het licht gehouden opdat niets aan de aandacht van de bewakers hoeft te ontsnappen.

In zijn boek over disciplineren en straffen heeft Michel Foucault een beeld geschetst van de ontwikkeling die zich in de loop van enkele eeuwen voltrokken heeft in onze opvattingen over maatschappelijke controle waarvan Benthams ontwerp een penitentiaire variant geacht mag worden.²⁴ De moderne pendanten van het Panopticon, de Extra Beveiligde Instelling en het Electronisch Toezicht passen in deze lijn. De volgende stap in deze ontwikkeling zal naar mijn oordeel onvermijdelijk de 'smart prison' zijn, een intelligente gevangenis, naar analogie van de 'smart offices', 'intelligent homes', en 'smart vehicles' die ons door de elektronische industrie en sommige voortvarende onderzoekers worden voorgespiegeld.²⁵

Men kan vele bezwaren aanvoeren tegen intelligente beveiliging en toezicht. Eén van de meest gehoorde is dat hierdoor aan de vrijheidsbeneming en de onschadelijkmaking van de delinquent een zodanige prioriteit gegeven wordt dat het niet anders kan of men schendt daarbij en passant een aantal van diens rechten, ook al behoort dat geen deel van de straf uit te maken. In beginsel is het niettemin mogelijk zodanig flexibele en adaptieve computerprogrammatuur te ontwikkelen dat maximale beveiliging kan worden nagestreefd zonder dat de gedetineerde zich voortdurend tegen het licht gehouden weet. In feite kan in een intelligente gevangenis de rechtsbescherming waarop de gedetineerde moet kunnen rekenen zelfs aanzienlijk gemakkelijker worden gerealiseerd dan in een inrichting met menselijke supervisie.

Uitbraakpogingen, de nachtmerrie van iedere gevangenisdirecteur, worden daarmee niet onmogelijk gemaakt. Het is zelfs denkbaar een computergestuurd regime te ontwikkelen waarbij aan het ontsnappen een spelkarakter gegeven wordt, een spel in een 'virtual reality' zó realistisch dat wie er onverhoopt in slaagt een uitweg te vinden zich onmiddellijk op het naastbijzijnde politiebureau zal gaan aangeven om maar weer opgesloten te mogen worden. Een bijkomend voordeel van deze benadering is dat zij een bijdrage kan leveren aan de beheersing van het probleem van de gokverslaving. Aanmerkelijk minder ludiek en daarom wellicht wat aantrekkelijker als politiek aandachtspunt is de mogelijkheid die de informatietechnologie biedt om geïndividualiseerde trainingsprogramma's voor gedetineerden te ontwikkelen. Deze stellen hen in staat een socialisatieproces te ondergaan dat onder menselijke supervisie buitengewoon kostbaar zou zijn. In dit verband valt te denken aan een systematisch opbouwen van frustratietolerantie. Een kenmerk van veel delinquenten is immers, volgens Gottfredson en Hirschi hun gebrek aan zelfbeheersing.²⁶ Een indivi-

dueel, dynamisch trainingsprogramma kan bijdragen aan het vergroten van die zelfbeheersing.

Dames en Heren,

Ik kom tot een afronding, want ook dit is een begrensde rede.

Kort geleden bezocht ik een conferentie over rechtspsychologie in Santa Fe. Bij mij aan tafel zaten drie deelnemers, een psychologe, een criminoloog en een jurist. De psychologe was danig ontevreden met de eerder die ochtend door de criminoloog gehouden voordracht. Zij vond dat diens bijdrage ernstig geleden had onder de theoretische overkill waaraan criminologen zich volgens haar voortdurend schuldig maken. Wel, was het antwoord, jouw verhaal was anders ook niet best: met al die data kom je uiteindelijk óók geen steek verder. De jurist hoorde dit metatheoretische gekissebis een poosje aan en zei tenslotte: "I bet you'll both love my paper this afternoon: it's got no theory and it's got no data either!"

Ik heb getracht in mijn betoog een meta-theoretische duit in het zakje te doen die zowel aan theorievorming als aan dataverzameling recht doet. Ik heb daarbij getracht U te overtuigen dat voor de beschrijving en verklaring van menselijk gedrag, inzonderheid crimineel gedrag, een simultane verklaring vereist is op een drietal niveaus—architectuur, functie, en intentie. Deze niveaus dienen conceptueel strikt van elkaar gescheiden te blijven maar leggen elkaar over en weer randvoorwaarden op. Dit uitgangspunt opent de mogelijkheid van een epistemologisch gefundeerde integratie van theoretische en praktische inzichten op het gebied van criminaliteit en rechtshandhaving. Het doet recht aan zowel criminologische als strafrechtstheoretische inzichten en kan richting geven aan onderzoek dat zich niet wil beperken tot de traditionele verkaveling van het onderzoeksterrein. Daarvoor is een interpretatiecontext nodig. Deze hebben we gevonden in de opvatting dat de mens een begrensd rationeel wezen is dat doelgerichte activiteiten verricht in een dynamische, door sociale en culturele voorwaarden bepaalde taakomgeving. Hiermee heb ik U een perspectief geboden voor de komende eeuw, zoniet voor het derde millennium. Het is een perspectief dat aan het onderzoek van criminaliteit en rechtshandhaving de broodnodige samenhang, richting en, tenslotte, het zozeer verlangde maatschappelijk gezag zal kunnen geven.

Zeer geachte toehoorders

Aan het slot gekomen van dit betoog wil ik allereerst mijn dank betuigen aan het College van Bestuur voor mijn benoeming. Ik dank het College voor het tot dusverre

betoonde vertrouwen in het welslagen van het Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving, een vertrouwen dat onder meer in mijn benoeming tot uitdrukking komt. De sympathie die ik tot nu toe ontmoet van uw kant en van de beide faculteiten in wier gelederen ik vandaag word opgenomen doen mij verwachten dat de Leidse universiteit een generatief kader voor het onderzoek op het gebied van de toegepaste rechtswetenschappen zal scheppen. Ik heb eerder in mijn rede gesproken over de *appelation controlée*. Ik meen dat de maatschappelijke ontwikkelingen U moeten aansporen het onderzoek op dit gebied te brengen op het niveau van een *grand cru classé*.

Gedurende 21 jaar heb ik het hoogleraarsambt bekleed aan een bevriende instelling—de Rijksuniversiteit Groningen. Ik heb er een belangrijk deel van mijn wetenschappelijke arbeid verricht en er vrijwel al mijn inzichten in de complexe bestuurlijke en ambtelijke aspecten van het postmoderne wetenschapsbedrijf verworven. Ik blijf allen met wie ik daar in de loop der jaren heb mogen samenwerken bijzonder erkentelijk.

Mij is door de Minister van Justitie en het Algemeen Bestuur van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek de unieke gelegenheid geboden een fascinerende uitdaging aan te gaan. Met een geheel nieuwe, enthousiaste groep medewerkers mag ik fundamenteel onderzoek verrichten op een gebied van ongehoord maatschappelijk belang. Met het NSCR verwacht ik in velerlei opzicht een bijdrage te kunnen leveren aan samenhang, richting, en betekenis van het onderzoek van criminaliteit en rechtshandhaving. We zullen er bij zijn als de klok 2000 slaat!

Omwille van de tijd moet ik ervan afzien tot een aantal uwer persoonlijk het woord te richten, maar ik maak graag één uitzondering:

Zeer geleerde Jackson, Dear Janet,

Meer dan 15 jaar reeds bindt ons een hechte collegiale samenwerking en iedere dag was mij een waar en groot genoegen. Wij hebben samen onderzoek gedaan en gepubliceerd, onderwijs gegeven, wetenschappelijke verenigingen opgericht en geleid, congressen bezocht en georganiseerd, boeken geredigeerd, meubels en mensen uitgekozen, toen in Groningen, nu in Leiden. Ik kan me eigenlijk niet herinneren dat er ooit iets scheef ging tussen ons. Behalve dan die éne keer toen ik op een kwade dag in de trein van Haren naar Amsterdam, in je aanwezigheid, in slaap viel over het manuscript van je dissertatie dat je me, trots en opgetogen, een dag tevoren ter lezing had aangeboden. Vandaag heb je de kans gehad om wraak te nemen, en je hebt het niet gedaan. Voor mij is dat het teken dat het nu echt weer goed tussen ons is! En bedenk wel... er valt wel degelijk nog een heleboel te lachen!

Het zij zo!

Literatuurverwijzingen

- Braithwaite, J. (1990). The state of criminology: Theoretical decay or renaissance. In W. S. Laufer & F. Adler (Eds.), *Advances in criminological theory* (pp. 155-166). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Braithwaite, J., & Pettit, P. (1990). *Not just deserts: A republican theory of criminal justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruinsma, G. J. N., & Van de Bunt, H. G. (1993). *Misdrijven uit berekening*. *Tijdschrift voor Criminologie*, 35, 99-109.
- Carley, K., & Newell, A. (1994, March 7). *The nature of the social agent* [Unpublished paper]. Pittsburgh, PA, Carnegie Mellon University, Soar Group.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (Vertaling A. Sheridan). New York: Pantheon Books.
- Franke, H. (1990). *Twee eeuwen gevangen: Misdaad en straf in Nederland*. Utrecht: Aula-Spectrum.
- Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hart, A. C. 't (1991). *Recht als schild van Perseus: Voordrachten over strafrechtstheorie*. Arnhem: Gouda Quint.
- Hirschi, T. (1989). Exploring alternatives to integrated theory. In S. F. Messner, M. D. Krohn, & A. E. Liska (Eds.), *Theoretical integration in the study of deviance and crime* (pp. 37-49). Albany, NY: State University of New York Press.
- Junger-Tas, J., & Sagel-Grande, I. (Eds.). (1991). *Criminology in the 21st century*. Leuven: Garant.
- Koelega, H. S. (1993). *Het datakerkhof van de experimentele psychologie* [met collegiaal commentaar]. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 48, 70-92.
- Michon, J. A. (1971). *Psychonomie onderweg Oratie Groningen*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Michon, J. A. (1984). *Over de metatheoretische grondslagen van de psychonomie*. In J. G. W. Raaijmakers, P. T. W. Hudson, & A. H. Wertheim (Eds.), *Metatheoretische aspecten van de psychonomie* (pp. 18-41). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Michon, J. A. (Ed.). (1993). *Generic Intelligent Driver Support*. London: Taylor and Francis.
- Moffitt, T. E. (1993). *Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy*. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Neisser, U. (1976). *Cognition and reality*. San Francisco, CA: W.H. Freeman & Co.
- Newell, A., & Simon, H. A. (1976). *Computer science as empirical inquiry: Symbols and search*. *Communications of the ACM*, 19, 113-126.

- Rutenfrans, C. (1993). Criminaliteit: het irrationele gedrag van ongelukkigen. Tijdschrift voor Criminologie, 35, 327-335.
- Semple, J. (1993). Bentham's prison: A study of the Panopticon penitentiary. Oxford: Clarendon Press.
- Simon, H. A. (1943). The incidence of a tax on urban real property. Quarterly Journal of Economics, 57, 398-420.
- Simon, H. A. (1947). Administrative behavior. New York: Macmillan.
- Toda, M. (1982). Possible roles of psychology in the very distant future. In M. Toda, Man, robot, and society: Models and speculations (pp. 3-11). Boston, MA: Martinus Nijhoff.

Link to author's website
<http://www.jamichon.nl>

Aantekeningen

- ¹ Dit geschiedde bij gelegenheid van de officiële opening van het Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving te Leiden, op 25 november 1992.
- ² Zie bijvoorbeeld de in 1989 bij het academisch afscheid van Professor Dr. W. Buikhuisen verschenen bundel *Criminology in the 21st Century* (Junger-Tas en Sagel-Grande, 1991), of het ‘special issue’ van het *Journal of Research in Crime and Delinquency* over *The Future of Research in Crime and Delinquency* van november 1993.
- ³ Bij dit alles wil ik er niet aan voorbijgaan dat het gesignaleerde onbehagen zich van tijd tot tijd ook in andere wetenschapsgebieden voordoet. Bij tijd en wijle willen sommige wetenschappers met een zekere wellust de tak van de boom der kennis waarop zij zitten onder zich vandaan zagen. Ik heb destijds in mijn Groningse oratie reeds mijn verwondering uitgesproken over dit merkwaardige gedrag (Michon, 1971). Een recent voorbeeld is de aanval die Koelega (1993) op het ‘datakerkhof van de experimentele psychologie’ heeft uitgevoerd. Ik houd het er maar op dat we hier te maken hebben met een belangrijke creatieve impuls: ook de boom der kennis verjongt zich door een snoeibehandeling.
- ⁴ Zie Braithwaite (1990) p. 158.
- ⁵ Zie Hirschi (1989) p. 45: "... oppositional theorists should not make life easy for those interested in preserving the status quo. They should instead remain at all times blind to the weaknesses of their own position and stubborn in its defense. Finally, they should never smile."
- ⁶ Zie Braithwaite (1990) p. 156: "The conventional wisdom of recent decades seems well-founded—crime is so disparate a category and individual differences among criminals are so great that general explanations are fantasies."
- ⁷ Zie Michon (1984).
- ⁸ Dit is een ‘samenvatting’ door Akers (1994) van de essentie van de ‘theory of selfcontrol’ van Gottfredson en Hirschi (1990). Overigens moet hierbij aangetekend worden dat de circulariteit van deze theorie zou kunnen worden opgeheven indien omschreven zou kunnen worden welke cognitieve processen het waargenomen niveau van zelfbeheersing regelen. Men zou vervolgens deze processen tesamen bijvoorbeeld kunnen aanduiden als ‘zelfbeheersingsregelaar’ naar analogie van de wijze waarop de achter knop ‘volume’ van een radio niet de luidheid schuif gaat maar de luidheidsregelaar.
- ⁹ Zie Simon (1943, 1947).
- ¹⁰ Newell en Simon (1976) hebben hiervoor als eersten het begrip ‘physical symbol system’ gebruikt.
- ¹¹ Tijdschrift voor Criminologie, 1993, 35, afleveringen 2 en 4.
- ¹² Rutenfrans (1993) pp. 330-333; mijn cursivering.
- ¹³ Bruinsma en Van de Bunt (1993) p. 105; mijn cursivering.
- ¹⁴ Een artikel onder de titel *The Social Agent* van Carley en Newell (1994) circuleert tot dusverre helaas slechts in manuscriptvorm. De huidige versie is een revisie van een eerder manuscript uit 1991. De ontijdige dood van Allen Newell in 1992 heeft publicatie aanmerkelijk vertraagd.

¹⁵ Een gedetailleerde, recente samenvatting vindt men in Moffitt (1993).

¹⁶ De linkshandige staat bloot aan een soortgelijke omgevingsdruk als gevolg van een architecturale bijzonderheid. Linkshandigen vormen aldus een levenslang gediscrimineerde groep. Eerst trachten opvoeders hen te breken door hardnekkig om het ‘goede’ handje te vragen, terwijl het kind dat voortdurend aanbiedt! Later geschiedt dit onder meer met behulp van alledaagse gebruiksvoorwerpen zoals boormachines, blikopeners en golfsticks.

¹⁷ Dit complex vormt de symptomatologie van de door Gottfredson en Hirschi (1990) ontwikkelde ‘theory of selfcontrol.’

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Neisser (1976).

¹⁹ Ik herken de interpretatiecontext van de begrensde rationaliteit in vele straf- rechtstheoretische beschouwingen. Behalve het hier besproken Recht als schild van Perseus (‘t Hart, 1991) kleurt deze cognitieve context bijvoorbeeld ook Not Just Deserts van Braithwaite and Pettit (1990), door de auteurs omschreven als "a republican theory of criminal justice."

²⁰ Zie ‘t Hart (1991) p. 46.

²¹ Zie ‘t Hart o.c. p. 155.

²² Toda (1982), p. 9: "... there are symptoms suggesting that from now on social systems may fail, not because of corruption or defeat in conflicts, but because of their inefficiency as systems in an extremely energized society. One of the symptoms is the prevailing feeling of purposelessness among the younger generation in highly energized societies, which indicates a lack of ideologies and beliefs strong enough to absorb their energies." De toevoeging overtuigend in de vertaling verduidelijkt de context van Toda’s beschouwing.

²³ Zie, onder anderen, Foucault (1977), Franke (1990, pp. 100-107), Semple(1993).

²⁴ Foucault (1977).

²⁵ Zie bijvoorbeeld de beschrijving van een ‘generic intelligent driver support’ (GIDS) systeem in Michon (1993).

²⁶ Gottfredson en Hirschi (1990).

Link to author’s website
<http://www.jamichon.nl>